

„W 1938 r. Zbąszyń stał się symbolem generalnej próby przed Zagładą. Honor społeczeństwa polskiego ratowali mieszkańcy Zbąszynia, intelektualiści wpłacający składki na cele pomocy dla wygnańców oraz wiele innych osób, które reagowały na nieszczęście bliźnich współczuciem i niesieniem pomocy, choćby doraźnej i skromnej”.

(prof. Jerzy Tomaszewski)

Wygnańcy w Zbąszyniu. Prawdopodobnie rejestracja przybyszów w listopadzie 1938 r.

*„Dzień Pamięci o Holokauście i przeciwdziałaniu
zbrodniom przeciw ludzkości”*

pod

**Patronatem Wojewody Wielkopolskiego
Andrzeja Nowakowskiego**

ZAPROSZENIE

~19 kwietnia 2005 r. Zbąszyń ~

Program uroczystości:

19 kwietnia 2005 roku, godz. 10.00

1. Otwarcie wojewódzkich obchodów „Dnia Pamięci o Holokauście i przeciwdziałaniu zbrodniom przeciwko ludzkości”

- Wojewoda Wielkopolski Andrzej Nowakowski
- Wielkopolski Kurator Oświaty Apolinary Koszlajda
- Burmistrz Zbąszynia Rafał Suchorski
- Złożenie kwiatów przez delegację młodzieży na cmentarzu żydowskim w Zbąszyniu

2. Program artystyczny w wykonaniu zbąszyńskiej młodzieży

3. Konferencja popularno-naukowa: *”Od Zbąszynia do Chełmna nad Nerem”*

- Dr hab. Prof. UAM Krzysztof Rzepa: Zbąszyń – Preludium Zagłady - wygnanie Żydów polskich z Niemiec 1938 r.,
- Dr hab. Maria Rutowska: Represje niemieckie na ziemiach wcielonych do Rzeszy w latach 1939-1945,
- Dr Anna Ziółkowska: Obozy pracy przymusowej dla Żydów na ziemiach wcielonych do Rzeszy w latach 1941-1943,
- Dr Zenon Wartel: Obóz hitlerowski w Młyniewie k. Grodziska Wielkopolskiego,
- Dr Zdzisław Kościański: Możliwości wykorzystania tematyki „Dnia Pamięci o Holokauście i przeciwdziałaniu zbrodniom przeciwko ludzkości” w edukacji szkolnej

Konferencji będzie towarzyszyć ekspozycja przygotowana przez Muzeum Martyrologiczne w Żabikowie, Urząd Miejski w Zbąszyniu, Kuratorium Oświaty w Poznaniu.

**BURMISTRZ ZBĄSZYNIA
RAFAŁ SUCHORSKI**

**WIELKOPOLSKI KURATOR OŚWIATY
APOLINARY KOSZLAJDA**

**DYREKTOR MUZEUM
MARTYROLOGICZNEGO W ŻABIKOWIE
ANDRZEJ BERYT**

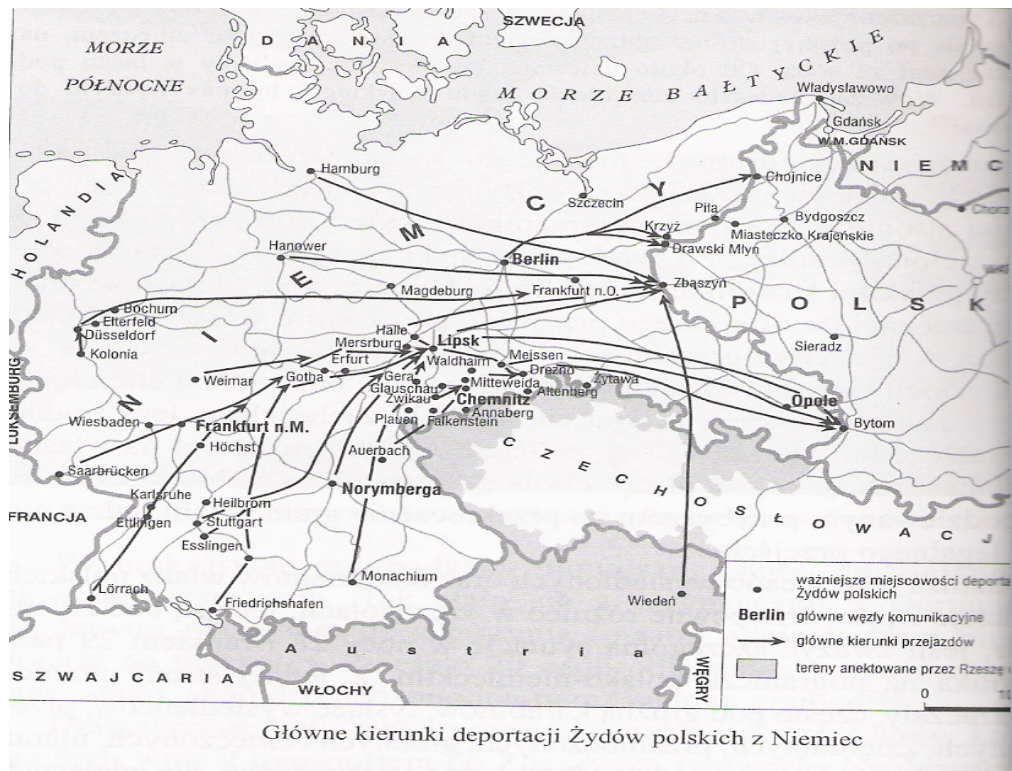
mają zaszczyt zaprosić

**do udziału w uroczystościach
z okazji „Dnia Pamięci o Holokauście i przeciwdziałaniu
zbrodniom przeciw ludzkości” - „Od Zbąszynia do Chełmna
nad Nerem”,**

które odbędą się
w dniu 19 kwietnia 2005 roku
w Zbąszyńskim Centrum Kultury, Sportu i Turystyki
ul. Powstańców Wielkopolskich 12

[INFORMACJE WIZYTATORÓW Kuratorium Oświaty na temat udziału zainteresowanych delegacji szkół: tel. Biura Wizytatorów Kuratorium Oświaty w Nowym Tomyślu (061) 44 26 689, e-mail: wko_nowytomysl@wp.pl, zkos1@poczta.onet.pl]

W ramach inicjatywy Rady Europy - "Nauczanie pamięci - edukacja na rzecz przeciwdziałania zbrodniom przeciwko ludzkości" ministrowie edukacji państw Unii Europejskiej wprowadzili do szkół „**Dzień Pamięci o Holokauście i przeciwdziałaniu zbrodniom przeciwko ludzkości**”. Wybór daty był dokonywany z uwzględnieniem historii każdego z krajów.

W Polsce, biorąc pod uwagę wydarzenia związane z historią II Wojny Światowej, wybrany został dzień 19 kwietnia - data wybuchu powstania w Getcie Warszawskim, jako stała data obchodów w szkołach w naszym kraju „Dnia Pamięci o Holokauście i przeciwdziałaniu zbrodniom przeciwko ludzkości”. Data ta pozwoli na podkreślenie w czasie obchodów nie tylko pamięci o tragedii Holokaustu, ale również możliwości przeciwstawiania się zbrodniom przeciwko ludzkości.

Urząd Miejski w Zbąszyniu, Kuratorium Oświaty w Poznaniu, Muzeum Martyrologiczne w Żabikowie przygotowują z okazji międzynarodowych obchodów „Dnia Pamięci o Holokauście i przeciwdziałaniu zbrodniom przeciwko ludzkości” projekt edukacyjny: „Od Zbąszynia do Chełmna nad Nerem”. **W dniu 19 kwietnia 2005 r. odbędzie się w ramach wojewódzkich obchodów, konferencja popularno - naukowa w Zbąszyniu dla młodzieży szkół gimnazjalnych i szkół ponadgimnazjalnych.**

Druga wojna światowa została okupiona ciężkimi i krwawymi ofiarami obywateli Polski. **Preludium II wojny światowej były dramatyczne wydarzenia, które wydarzyły się w Zbąszyniu w dniu 29 października 1938 roku.** Wtedy to 6 tysięcy obywateli polskich, pochodzenia żydowskiego, którzy przebywali w Niemczech, hitlerowcy zmusili do opuszczenia domów. Przewieźli ich i przepędzili przez granicę do Zbąszynia. Tutaj spędzili oni długie miesiące w obawie przed przyszłością. Zbąszyn stał się symbolem generalnej próby przed Zagładą.

We współczesnym Zbąszyniu nie ma już Żydów, lecz lokalna społeczność pamięta o nich. Pamięć żydowskich obywateli Zbąszynia przechowuje nazwa ulicy Żydowskiej, gdzie znajduje się dawna synagoga, przebudowana na dom mieszkalny oraz obelisk z tablicą postawiony na miejscu nie istniejącego już cmentarza.

Na obszarze Od Zbąszynia do Chełmna nad Nerem znajdowały się obozy pracy przymusowej dla Żydów. Tutaj w latach 1941 –1943, m.in. przygotowywano rękami niewolników kolejną linię niemieckiej sieci Autostrady Rzeszy, m.in. obozy: Przychodzko, Bolewicko, Turkowo, Wąsowo, Bobrówko, Cieśle, Otusz, Ruchodzki Młyn, Chudobczyce, ...

Ponadto spotkanie w Zbąszyniu przypomni:

- hitlerowskie zbrodnie przeciw ludzkości w okresie zarządu wojskowego w 1939 r. oraz zamordowanych od 25 października 1939 r. do stycznia 1945 r.,
- obywateli Wielkopolski wyrzuconych ze swych domostw w czasie akcji wysiedleńczej,
- hitlerowskie obozy dla ludności żydowskiej,
- obozy jeńców polskich, angielskich, francuskich, radzieckich, włoskich,
- zamordowanych i zamęczonych obywateli przez okupanta hitlerowskiego i sowieckiego poza terenem Wielkopolski,
- tych, którzy doznali krzywd i uszczerbku na zdrowiu i majątku w czasie drugiej wojny światowej.

Organizatorzy spotkania w Zbąszyniu są przekonani, że dzisiejszy patriotyzm wymaga od nas refleksji i pracy edukacyjnej dla przyszłych pokoleń by zbrodnie przeciwko ludzkości nigdy się nie powtórzyły.

(Ilustracje za: Jerzy Tomaszewski, *Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.* . Warszawa 1998 / Wydawnictwo PWN/)

Urząd Miejski w Zbąszyniu, Kuratorium Oświaty w Poznaniu, Muzeum Martyrologiczne w Żabikowie: Zamierzenia organizatorów projektu: „Od Zbąszynia do Chełmna nad Nerem”/ 19 kwietnia 2005 r. – 19 kwietnia 2006 r / :

- Wypracowanie zasad współpracy młodzieży, instytucji szkolnych zaproszonych do współpracy przy projekcie edukacyjnym przygotowywanym przez **Urząd Miejski w Zbąszyniu, Kuratorium Oświaty w Poznaniu, Muzeum Martyrologiczne w Żabikowie:** z okazji międzynarodowych obchodów „Dnia Pamięci o Holokauście i przeciwdziałaniu zbrodniom przeciw ludzkości” (19 kwietnia 2005 r.).
- Przekazanie wiedzy młodemu pokoleniu na temat ZBĄSZYNIA – „PRELUDIUM ZAGŁADY” – WYGNANIE ŻYDÓW POLSKICH Z NIEMIEC W 1938R. oraz Holokaustu i zbrodni przeciw ludzkości

Realizowane działania:

- Udział młodzieży gimnazjalnej i ponadgimnazjalnej w sesji popularno-naukowej w dniu 19 kwietnia 2005 r.
- Spotkania przedstawicieli szkół leżących na szlaku hitlerowskich obozów pracy przymusowej – niemieckiej sieci autostrady „Od Zbąszynia do Chełmna nad Nerem” służących opracowaniu planów pracy szkolnej w celu upamiętnienia tragedii ludzkości w czasie II wojny światowej oraz doskonalenie nauczycieli w tym zakresie
- Spotkania instytucji i osób służące powstaniu w Muzeum Regionalnym Zbąszyniu – zbioru muzealnego Pamięci o Holokauście i zbrodniach przeciw ludzkości
- Lekcje muzealne w Muzeum Martyrologicznym w Żabikowie
- Wydanie publikacji historyków i młodzieży na temat Holokaustu i zbrodni przeciw ludzkości
- Konferencja podsumowująca działania edukacyjne w 2005 r.

Zapraszamy do działań edukacyjnych w tym zakresie wszystkie szkoły wielkopolskie. [Prosimy o informację o podjętych działaniach edukacyjnych związanych z „Dniem Pamięci o Holokauście i przeciwdziałaniu zbrodniom przeciw ludzkości” na adres: **Biuro Wizytatorów Kuratorium Oświaty w Nowym Tomysłu, ul. Poznańska 30, 64-300 Nowy Tomysł, e-mail: wko.nowytomysl@wp.pl, zkos1@poczta.onet.pl]**

DR ANNA ZIÓLKOWSKA: HITLEROWSKIE OBOZY PRACY PRZYMUSOWEJ DLA ŻYDÓW ZWIĄZANE Z BUDOWĄ AUTOSTRADY RZESZY

W roku 1933 po dojściu do władzy Adolfa Hitlera rozpoczęto na wielką skalę realizację budowy sieci autostrad w Trzeciej Rzeszy. W czerwcu 1933 r. Hitler wydał ustawę o powołaniu przedsiębiorstwa „Reichsautobahnen” (Autostrady Rzeszy, RAB) Odpowiedzialnym za wytyczenie tras autostrad został Fritz Todt- generalny inspektor niemieckiego systemu budowy dróg i autostrad. We wrześniu 1935r. przekazano do użytku pierwszy odcinek autostrady Frankfurt nad Menem-Darmstadt.

Budowa sieci dróg wynikała przede wszystkim z celów strategicznych, związanych z planami ekspansji terytorialnych Trzeciej Rzeszy.

Agresja na Polskę rozpoczęła nowy etap budowy autostrad, zapoczątkowany między innymi projektem autostrady Frankfurtu nad Odrą- dawna granica Polski. 15 listopada 1939 r. przybył do Poznania Albert Speer- generalny inspektor rozbudowy Berlina i innych miast niemieckich. Wtedy też podjęto prace przygotowawcze nad włączeniem Poznania do niemieckiej sieci autostrad. Szybkość, z jaką podjęto realizację tego przedsięwzięcia dowodzi, że przygotowania do tej inwestycji prowadzono już przed atakiem na Polskę, a jej budowę wiązano z planami wojny ze Związkiem Radzieckim.

Trasę projektowanej autostrady zamierzano przedłużyć do Łodzi, co docelowo służyć miało połączeniu Berlina z Warszawą. Zakładano również połączenie stolicy Kraju Warty z Gdańskiem i Wrocławiem i skrzyżowanie tych ważnych szlaków komunikacyjnych we wschodniej części miasta.

Od roku 1940 zaczęto rozważać możliwość zatrudnienia przy tej inwestycji ludności żydowskiej. Już 10 grudnia 1940 r. skierowano na trasę budowy autostrady pierwsze transporty więźniów żydowskich w liczbie 638 osób. Początkowo byli to Żydzi pochodzący z getta łódzkiego. Od połowy 1941 r. do budowy autostrady zaczęto przywozić Żydów ze Zduńskiej Woli, Sieradza, Wielunia, Pabianic, Gąbina, Gostynina i innych gett Kraju Warty. Do końca lutego 1941 r. tylko z getta łódzkiego na trasę budowy skierowano około 2400 osób. Przyjmuje się, że do 24 obozów pracy założonych wzdłuż autostrady, zwanych Reichsautobahnlager (obozы autostrady Rzeszy), wywieziono łącznie co najmniej 10 000 osób, deportowanych wcześniej z gett Kraju Warty.

Żydowska siła robocza eksploatowana była przez prywatne niemieckie przedsiębiorstwa budowlane, będące podwykonawcami robót. Z pracy więźniów osiągały one ogromne korzyści finansowe, co przyczyniło się pośrednio do ich późniejszego rozwoju.

W obszarze dzisiejszego miasta Lubonia założone zostały dwa obozy pracy. Pierwszy utworzono na granicy Lubonia i Poznania, drugi w Żabikowie przy ul. Kościuszki. W każdym z tych obozów w specjalnie w tym celu zbudowanych drewnianych barakach osadzono po około 300 więźniów, pochodzących przede wszystkim z gett w Wieluniu, Zduńskiej Woli i Sieradzu. Zaplecze

budowlane autostrady utworzono przy ul. Kościelnej, gdzie składowano między innymi tłuczeń, żwir, stal. Do celów magazynowych przeznaczono także salę pobliskiego domu parafialnego. Więźniów z tych obozów zatrudniono między innymi przy układaniu torów kolejki wąskotorowej biegnących do Komornik, a służącej do obsługi budowy autostrady. Pozostali pracowali przy budowie nasypu pod przyszłą autostradę, bądź w głębokim wykopie.

Stworzone przez administrację niemiecką warunki życia w obozie: terror, głód, wyniszczająca organizm praca powodowały, że obozy pracy przymusowej dla ludności żydowskiej stały się faktycznie miejscem eksterminacji. Do codzienności obozowej należały kary chłosty, bicie, publiczne egzekucje. Dla robotników przymusowych przewidziano żywność najgorszej jakości. Skąpa odzież więźniów żydowskich nie chroniła ich przed zmianami warunków atmosferycznych. To wszystko powodowało bardzo wysoką śmiertelność wśród więźniów obozów RAB.

Sytuacja na froncie wschodnim, a przede wszystkim liczne klęski ponoszone przez wojska niemieckie w połowie 1942r spowodowały zahamowanie robót. Obozy wzdłuż budowanej autostrady zaczęto stopniowo likwidować. Pozostałych przy życiu więźniów wywożono do innych obozów pracy przymusowej w Wielkopolsce, do obozów koncentracyjnych. Chorych i niezdolnych do pracy więźniów kierowano w ich ostatnią podróż- do obozu zagłady Chełmno nad Nerem.

DR CZESŁAW WARTEL: PRZYMUSOWE WYSIEDLENIA LUDNOŚCI POLSKIEJ PRZEZ TRZECIĄ RZESZĘ. Niemiecki obóz przesiedleńczy Südhof w Młyniewie pod Grodziskiem Wielkopolskim

1. Okupacja niemiecka w Wielkopolsce

Już na początku września 1939 r. okupacyjne władze niemieckie ogłosiły zakaz działalności wszystkich organizacji i stowarzyszeń polskich. Mienie tych organizacji zostało natychmiast skonfiskowane. Jednocześnie ukazały się zarządzenia o obowiązku zdania przez Polaków broni, mundurów, sztandarów, odznak, odbiorników radiowych, aparatów fotograficznych, lornetek, lunet, maszyn do pisania, a nawet rowerów i patefonów. Zarządzono również usunięcie wszelkich polskich napisów w miejscach publicznych. Od początku września ukazywały się obwieszczenia do ludności polskiej, zawiadamiające o wprowadzeniu godziny policyjnej i ustanowieniu sądów specjalnych¹. Niemcy wprowadzili system odpowiedzialności zbiorowej, biorąc zakładników i nakładając kontrybucje. We wszystkich miastach powiatu nowotomyskiego, podobnie jak w całej okupowanej Wielkopolsce, pojawiły się afisze z nazwiskami aresztowanych zakładników. Zapowiadano ich rozstrzelanie w przypadku popełnienia przez ludność polską poważniejszego naruszenia przepisów okupacyjnych. Jako zakładników zatrzymywano działaczy społecznych, ludzi wolnych zawodów, znanych i powszechnie szanowanych obywateli.

Okrutny odwet Niemców wywołał patriotyczny zryw Gnieźnian we wrześniu 1939 roku. Oddziały Wehrmachtu niezwłocznie zamordowały wiele osób cywilnych: w Kłecku 56,

---

¹ Godzina policyjna obowiązywała przez cały okres okupacji. Początkowo obejmowała godziny: latem od 22 do 5 rano, a zimą od 19 do 5 rano. Z czasem przepisy w tym zakresie zmieniono. Zmniejszono przede wszystkim czas objęcia godziną policyjną ludności niemieckiej.

w Sławnie koło Gniezna 10, w Głownie 18, w Janowcu Wielkopolskim 10, w Jankowie Dolnym, w Gorzuchowie 9, w Mielnie 7, Głuchowie 5, w Mogilnie 33.

Egzekucje trwały przez wiele tygodni. Łącznie w rejonie gnieźnieńskim rozstrzelano około 900 Polaków, którzy spontanicznie podjęli walkę z Niemcami, wśród nich 300-tu obrońców KłECKA. Potraktowanie przez Wehrmacht członków komitetów obrony, którzy walczyli zgodnie z normami międzynarodowymi, jako „bandytów”, było pogwałceniem konwencji haskiej IV z 1907 roku².

Po kampanii wrześniowej 1939 r. część podbitych ziem wcielono do prowincji niemieckich, a z pozostałych utworzono Warthegau (Okręg Warty) i Gau Danzig-Westpreussen (Okręg Gdańsk-Pomorze Zachodnie).

Cały wcielony do Rzeszy zachodni i północny obszar Rzeczypospolitej objęty został terrorystyczną acją Tannenberg (Unternehmen Tannenberg). Operacja, określana również jako Intelligenzaktion, miała na celu polityczne oczyszczenie zdobytego terenu. Do jej przeprowadzenia na tereny okupowane wysłano 6 operacyjnych grup policji bezpieczeństwa (Einsatzgruppen Sicherheitspolizei), łącznie 2.700 funkcjonariuszy. Zadaniem grup operacyjnych było „unieszkodliwienie” (unschädlichen) polskich warstw przywódczych, polskich patriotów, inteligencji, osób wrogo nastawionych do reżimu okupacyjnego. Grupy operacyjne policji bezpieczeństwa w oparciu o listy proskrypcyjne, sporządzone jeszcze przed wrześniem 1939 r., przeprowadziły masowe aresztowania - w pierwszej kolejności - b. powstańców wielkopolskich, oficerów, księży katolickich, nauczycieli, urzędników, działaczy politycznych, członków PZZ, TG „Sokół”, SN, ZHP. Lista obejmowała ponad 61 tysięcy Polaków, których postanowiono „unieszkodliwić”. Lista uzupełniana była przez komisje miejscowych formacji Selbstschutzu, których zadaniem było wskazywać i wydawać Polaków, objętych zainteresowaniem policji niemieckiej.

Na kilka dni przed oficjalnym wcieleniem polskich ziem zachodnich do Rzeszy, nastąpiła jeszcze jedna zmasowana likwidacja „polskiego elementu przywódczego”. W dniach 20, 21 i 23 X niemieckie formacje policyjne (przede wszystkim 150-osobowa VI Grupa Operacyjna policji bezpieczeństwa – Einsatzgruppe VI - pod dowództwem SS Oberführera Ericha Naumanna), rozstrzelały Polaków: w Środzie - 28, Kostrzynie - 27, Śremie - 19, Kościanie 18, Kórniku, Krobi, Śmiglu i Mosinie po 15, Książu 12, Gostyniu 30, Lesznie 20, Szubinie 10 i Włoszakowicach 7. Pod koniec października 1939 r w lasach w pobliżu Bolewicka. przeprowadzone zostały masowe egzekucje ludności powiatu nowotomyskiego. Rozstrzelano około stu osób z Nowego Tomysła, Lwówka, Pniew, Opalenicy, Buku, Grodziska i innych miejscowości³.

Do 25 października 1939 r. na terenie okupowanych ziem Rzeczypospolitej Polskiej oddziały wojskowe i policyjne Trzeciej Rzeszy spaliły 55 miast i 476 wsi oraz rozstrzelały 16.336 osób. Wśród rozstrzelanych większość stanowili działacze niepodległościowi, b. powstańcy wielkopolscy i śląscy, przedstawiciele inteligencji. Po ustaniu zarządu wojskowego władzę nad okupowanym terytorium polskim objął powołany przez Hitlera Urząd Komisarza Rzeszy dla Umocnienia Niemczyzny, którego kierownikiem został szef policji i Reichsführer SS Heinrich Himmler. Celem Urzędu było przygotowanie nowych terenów osiedleńczych dla Niemców. Ludność wysiedlaną z ziem włączonych do Rzeszy deportowano do Generalnego Gubernatorstwa. Przymusowo wysiedleni pozbawieni zostali możliwości powrotu do miejsca zamieszkania pod groźbą kary śmierci lub skazania na pobyt w obozie koncentracyjnym.

² Zob.: A. Wierzejewski, Niewolnicza praca dzieci i młodzieży polskiej w tzw. Kraju Warty 1939-1945, Poznań 1975, s. 15; Die faschistische Okkupationspolitik in Polen (1939-1945. Berlin 1989, s.352 - 353.

³ B. Polak (red.), Dzieje Nowego Tomysła. Nowy Tomyśl, 1998, s. 189.

2. Przymusowe wysiedlenia niemieckie

W dniu 12 listopada 1939 r. Arthur Greiser wydał podstawowe zarządzenie w sprawie przymusowych wysiedleń ludności polskiej i żydowskiej. Nieodzowność wysiedleń A. Greiser uzasadniał koniecznością oczyszczenia okręgu poznańskiego z obcego elementu etnicznego oraz zapewnienia podstaw ekonomicznych dla Niemców nadbałtyckich i wołyńskich.

Przymusowe wysiedlenia i przesiedlenia okupowanej ludności, dokonane przez niemieckie władze bezpieczeństwa, objęły na terenie Kraju Warty 750 tys. Polaków oraz 400 tys. Żydów. Na ich miejsce sprowadzono 370 tys. Niemców.

Wysiedlano całe wsie lub dzielnice miast, działając z zaskoczenia, przy użyciu oddziałów SS, policji i Selbstschutzu. Wysiedlanych kierowano do obozów przejściowych w Łodzi Gnieźnie, Konstantynowie Łódzkim, Potulicach, Toruniu, Smukale, Pszowie, Orzeszu, Czechowicach Jabłonowie, Młyniewie - Südhof, Poznaniu-Główna, Tczewie i innych miejscowościach⁴.

Wysiedlanie odbywało się najczęściej w środku nocy i głębokich ciemnościach pod czujnym okiem żandarmów niemieckich. Na ubranie się, przygotowanie dzieci, dokumentów, niezbędnych przedmiotów wyrzucanych z domów pozostawiano zaledwie 15 – 20 minut. Można było zabierać jedynie bagaż ręczny, nie więcej jak 20 – 30 kilogramów. Opuszczanie domu odbywało się przy krzykach i popychaniu przez funkcjonariuszy. Często członkowie niemieckiej komanda wysiedleńczego wymuszali na wysiedlanych dokładne uprzątnięcie mieszkania.

Całe mienie przymusowo wysiedlonych - domy, mieszkania, zakłady rzemieślnicze, gospodarstwa rolne, lasy, jak również mienie ruchome, w tym pieniądze, książeczki PKO i przedmioty wartościowe – konfiskowano na rzecz Rzeszy Niemieckiej i przekazywano do dyspozycji sztabów, zajmujących się osiedlaniem Niemców etnicznych.

Na przykład dalece niekompletne zestawienie szkód wojennych poniesionych przez mieszkańców powiatu nowotomyskiego/grodziskiego w latach 1939-1945, dokonane 1 III 1946 przez Starostę Nowotomyskiego na podstawie wniosków mieszkańców o odszkodowania wyniosło 329.353.490,91 przedwojennych złotych. Zaznaczyć trzeba, iż z różnych powodów (śmierć, wyjazd za granicę, pozostawanie poza powiatem, nieufność wobec nowych władz itp.) około 40 procent osób, które utraciły mienie, ankiet nie złożyło⁵.

Po zapieczętowaniu mieszkania, policjanci pod bronią pędzili wyrzuconych z domu Polaków prosto do obozu lub punktów zbornych. Wysiedlonych wywożono również podwodami konnymi, samochodami ciężarowymi i autobusami.. Niemowlęta lub kilkuletnie dzieci, trzeba było nieść na rękach. Osoby wyrzucane z domu z dziećmi, bardzo często trafiały do obozu bez niezbędnej odzieży, zwłaszcza cieplej, koców, żywności itd. Wiele matek, które niosły dzieci na rękach, nie mogło już zabrać większego bagażu.

---

⁴ Maria Rutowska, Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939 – 1945, Instytut Zachodni. Poznań 2003

⁵ Zestawienie 3 Szkody wojenne mieszkańców powiatu nowotomyskiego/grodziskiego w latach 1939-1945, w: Zenon Cz Wartel, Wysiedlenia niemieckie. Losy mieszkańców powiatu Nowy Tomyśl – Grodzisk Wielkopolski. Opalenica 2002, s. 194-196.

155. Wysiedlanie ludności polskiej z 1940 r.

156. Mieszkańcy Gniezna przed hitlerowską komisją wysiedleńczą w 1940 r.

[Zdjęcia z opr. Z.Cz.Wartela]

3. Obóz przesiedleńczy Südhof w Młyniewie pod Grodziskiem Wielkopolskim⁶

Od 9 września 1939 roku Wehrmacht umieszczał jeńców Wojska Polskiego w prowizorycznie urządzonym Stalagu Südhof w Młyniewie k. Grodziska Wielkopolskiego. W obozie jenieckim przetrzymywano również cywilnych zakładników polskich z Grodziska i innych miejscowości. Po zakończeniu kampanii wrześniowej Stalag w Młyniewie został przekształcony w obóz przejściowy policji bezpieczeństwa dla wysiedlanych rodzin narodowości polskiej i żydowskiej Lager Südhof.

⁶ Zob. Zenon Cz Wartel., Obóz hitlerowski w Młyniewie k. Grodziska Wielkopolskiego, Grodzisk Wielkopolski 2002; tenże, Wysiedlenia niemieckie. Losy mieszkańców powiatu Nowy Tomyśl – Grodzisk Wielkopolski. Opalenica 2002, Zenon Cz Wartel (red.), Niemiecki obóz przesiedleńczy w Gnieźnie 1939-1940. Gniezno 2003.

Podstawową infrastrukturę obozu Südhof stanowił folwark Młyniewo, położony przy drodze do Kościana, około 3 kilometry od Grodziska Wielkopolskiego. Przed wrześniem 1939 r. był to państwowy majątek rolny, specjalizujący się w hodowli bydła. Na potrzeby obozu budynki gospodarcze oraz przyległy teren ogrodzono 3-metrowym płotem z drutu kolczastego. Wybudowane zostały cztery wieżyczki strażnicze, wyposażone w duże reflektory elektryczne. Jeńców, a następnie wysiedlonych, kwaterowano w pomieszczeniach dla zwierząt hodowlanych oraz w innych pomieszczeniach gospodarczych.

Urządzenia obozu Südhof były potrzebne do przeprowadzania akcji „oczyszczania” Okręgu Warty z „niepożądanych elementów ludnościowych”. W listopadzie 1939 r. niemieckie władze bezpieczeństwa rozpoczynały masową deportację podbitej ludności. Przeprowadzenie akcji usunięcia setek tysięcy osób potrzebne były znaczne siły policyjne, duży tabor transportowy oraz obozy przejściowe dla wysiedleńców. Prezes rejencji poznańskiej dr Victor Bötcher nakazał landratom oraz komisarzowi miasta Poznania zorganizowanie takich obozów. Instrukcja Bötchera określała wymagania, jakie miały spełniać obozy przesiedleńcze. Każdy z obiektów miał pomieścić co najmniej 3000 więźniów. Przyjęto zasadę dokonywania selekcji wśród członków rodzin. Mężczyzn oddzielano od kobiet i dzieci. W ciągu kilkunastu dni w każdym powiecie miał powstać jeden obóz⁷. Na przełomie listopada i grudnia 1939 r. obóz w Młyniewie został powiększony o dwa baraki dla osadzonych⁸.

Bezpośredni nadzór nad przymusowo wysiedlonymi rodzinami sprawowali w Südhof funkcjonariusze żandarmerii. Komendantura obozu pozostawała w stałym kontakcie z posterunkiem policji ochronnej (Schupo) w Grodzisku, placówką Gestapo w Kościanie i dowództwem pododdziału Wehrmachtu w Wolsztynie. Listy osób przeznaczonych do wywozu do Generalnego Gubernatorstwa sporządzane były na terenie obozu pod bezpośrednim nadzorem policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst).

Sytuacja rodzin osadzonych w obozie Südhof była niezwykle ciężka, zwłaszcza w warunkach zimowych. Teren obozu był zamknięty, otoczony płotem z drutu kolczastego i obserwowany przez strażników z wieżyczek wartowniczych. Grupy wysiedleńców przywożono koleją, samochodami, podwodami konnymi lub pędzono pieszo. Na terenie obozu następowała selekcja. Oddzielnie umieszczano mężczyzn oraz kobiety i dzieci. Wśród osadzonych były dzieci, starcy i obłożnie chorzy. Nie było dla nich oddzielnych pomieszczeń. Ludzi trzymano w oborach, stajniach, owczarni, spichrzu i dwóch prowizorycznie zbudowanych barakach. W pomieszczeniach nie było podłóg, ani jakiegokolwiek ogrzewania. Do spania służyła kilkucentymetrowa warstwa słomy, rozłożona bezpośrednio na oborniku lub betonie. Więzionym nie zapewniono elementarnych warunków sanitarnych; nie dostarczano nawet dostatecznej ilości wody. Nie było również systemu żywienia osadzonych. Najczęściej rozdzielano czarną kawę zbożową. Wszyscy żywili się tym, co przynieśli do obozu w bagażu ręcznym. Z pomocą przychodziła okoliczna ludność, która pomimo ostrzeżeń wartowników, podawała chleb przez druty obozowe. Więźniowie Südhof wielokrotnie poddawani byli upokarzającym rewizjom. Pozbawiano ich wówczas pieniędzy oraz ostatnich przedmiotów, które przedstawiały większą wartość. Strażnicy obozowi brutalnie popychali i bili wysiedleńców. Polacy starali się nie upadać na duchu. Wieczorami w swoich pomieszczeniach odmawiali długi codzienny pacierz.

W źródłach niemieckich obóz Südhof w Młyniewie w okresie, kiedy trzymano w nim przymusowo wysiedlonych Polaków, często nazywany był nadal obozem jenieckim. W

---

⁷ Położenie ludności polskiej w tzw. Kraju Warty w okresie hitlerowskiej okupacji. Wybór źródeł i opracowanie Cz. Łuczak. Poznań 1990. s. 9-10.

⁸ B. Polak (red.), Dzieje Nowego Tomyśla. Nowy Tomyśl, 1998, s. 178 - 179.

dokumentach władz niemieckich, obóz określano także mianem obozu dla internowanych (Internierungslager)⁹.

Do Młyniewa codziennie przyprawiano lub przywożono kilka grup wysiedlonych. W transporcie kolejowym Polaków wysiedlonych z Opalenicy¹⁰ z dnia 7 grudnia 1939 r., który po kilkunastu godzinach nocą dotarł do Grodziska, znajdowało się kilka słabych i obłożnie chorych osób. Nie były one w stanie o własnych siłach przejść z Grodziska do Młyniewa. Funkcjonariusze Schupo czynili wszystko, aby te osoby jak najszybciej znalazły się na terenie obozu Südhof. Gdy okazało się, że stan zdrowia schorowanych ludzi, wyklucza taką możliwość, zdecydowali się umieścić ich w celach miejscowym więzieniu. przetransportowano do miejscowego szpitala. Rankiem następnego dnia "maruderzy" zostali niezwłocznie zawiezieni furmankami do obozu Südhof.

Obóz Südhof należał do wyjątków wśród obozów przesiedleńczych, gdyż jednocześnie więziono w nim cywilną ludność polską i żydowską. Ludności obydwu narodowości trzymano w tym obozie przez blisko miesiąc w listopadzie i grudniu 1939 roku. Jeszcze tylko w obozie przejściowym w Łodzi przy ul. Łąkowej 4 (Durchgangslager I. Flottwelstrasse 4) od stycznia do marca 1940 r. przebywali w nim jednocześnie Polacy i Żydzi¹¹. W obozie na Łąkowej i jego koszmarnym „czyścicu”, umieszczono około 9 tysięcy kobiet i mężczyzn, dzieci i starców wysiedlonych mieszkańców powiatu nowotomyskiego/ grodziskiego. W obozach w Łodzi na wielką skalę dokonywano eksperymentów pseudomedycznych¹².

Obóz przesiedleńczy Südhof pod Grodziskiem Wlkp., zwany przez szefa SS i policji bezpieczeństwa Okręgu Warty w Poznaniu „obozem przejściowym”, zajmował szczególne miejsce w niemieckiej polityce represji i terroru w powiecie nowotomyskim / grodziskim¹³. Niektórzy więźniowie Südhof, nie przeżyli warunków obozowych. Wszyscy utracili mienie, wielu również zdrowie.

Zachowały się listy z imiennym spisem Polaków i Żydów wywiezionych z obozu Südhof w dniu 10 grudnia 1939 roku. Skład tego transportu organizowany był od połowy listopada tr. przez Sicherheitspolizei i SD.

W listopadzie i grudniu 1939 r. przez ponad 3 tygodnie dostarczano do Młyniewa grupy Polaków wysiedlonych z poszczególnych gmin powiatu nowotomyskiego. Do obozu przejściowego w Młyniewie kierowano wówczas także Żydów wysiedlanych z wielu powiatów, przede wszystkim z powiatu międzychodzkiego.

Sukcesywnie, w miarę napływu wysiedlonych do obozu, sporządzana była lista transportowa. Wywóz wysiedlonych przewidziany był na dzień 10 XII 1939 roku. Lista osób umieszczonych w tym transporcie obejmowała kilkanaście spisów imiennych. Powstawała w ten sposób ogólna lista transportowa, gdyż na spisy imienne zawierały kolejną numerację, wysiedleńców od 1 do 1.022. Każde z zestawień było identycznie zatytułowane: „Lista transportowa osób, które 10 grudnia 1939 zostaną ewakuowane z obozu w Młyniewie do Generalnego Gubernatorstwa”¹⁴.

⁹ A. Henke: *Martyrologia Polaków Ziemi Nowotomyskiej*. Grodzisk Wlkp. [ok.] 1960. Biblioteka UAM Poznań, Dział Rękopisów, sygn. 2836-2838, s.38, 47, 70-71.

¹⁰ Cz. Łuczak (red.), *Dzieje Opalenicy* Poznań 1993, s. 222

¹¹ A. Głowacki, S. Abramowicz (red.), *Obozy hitlerowskie w Łodzi*, Łódź 1998, s. 114.

¹² Bernard Nowak z Nądni k. Zbąszynia, rocznik 1935, jako dziecko przebywał w obozie niemieckim w Łodzi. Został oddzielony od rodziców i poddawany różnym doświadczeniom na mózgu. Po wojnie wrócił z obozu pozbawiony kości w górnej części czaszki. (dokumenty nieżyjącego już B. Nowaka w zbiorach autora).

¹³ Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. XII. Warszawa 1960 s. 46 - 52: Sprawozdanie Szefa SS i policji bezpieczeństwa Okręgu Warty w Poznaniu z 18 XII 1939 r. dla Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy w Berlinie.

¹⁴ APŁ, Niemiecka Centrala Przesiedleńcza w Poznaniu. Oddział w Łodzi, sygn. 57, k. 1 - 29. "Transport - Liste der evakuierten Personen, die am 10 Dezember 1939 aus dem Lager Südhof, Grätz - Warthegau in Generalgouvernement abtransportiert worden".

Poszczególne zestawienia zawierały różną liczbę osób - od 26-ciu do ponad stu. Dzieci, które na przygotowywanych przez zarządy gmin spisach rodzin przeznaczonych do wysiedlenia, wymieniane były jedynie liczbą - na listach Sicherheitspolizei i SD tworzonych w obozie w Młyniewie - otrzymały kolejną transportową liczbę porządkową. Ponadto - podobnie jak rodzice, dorosłe rodzeństwo oraz inni domownicy - także dzieci były wymieniane z nazwiska i imienia.

Ogólna liczba wysiedlonych Polaków i Żydów, którzy przeszli przez obóz Südhof trudna jest do ustalenia. Wiadomo jednak, że tylko w okresie realizacji przez Niemców tzw. „krótkotrwałego planu” wysiedleń (Nahe Plan), w okresie od 1 do 17 grudnia 1939 roku, z powiatów Nowy Tomyśl i Międzychód deportowano 2.387 osób. Nieomal wszyscy z nich przeszli przez obóz w Młyniewie. Dane źródłowe zachowały się tylko w szczątkowej postaci. Na podstawie listy obozowej zachowanej w Archiwum Państwowym w Łodzi i nielicznych dokumentów niemieckich, można ustalić, iż liczba przymusowo wysiedlonych, którzy więzieni byli w obozie Südhof wynosiła około trzy tysiące osób. Wśród nich było 2.154 Polaków i Żydów wysiedlonych z ówczesnego powiatu nowotomyskiego¹⁵.

Ustalono, że w czasie od 1 XII 1939 do 31 XII 1943 roku z powiatu nowotomyskiego / grodziskiego przymusowo wysiedlono 11.650 mieszkańców¹⁶, co stanowiło 13,5 procent ogółu ludności¹⁷. Ponadto w ramach przesiedleń wewnętrznych (dokonywanych w ramach powiatu) z mieszkań, domów, warsztatów, gospodarstw itp. Niemcy usunęli około 5.500 Polaków.

Jeszcze do wiosny 1940 roku obóz Südhof w Młyniewie służył za więzienie w którym osadzano aresztowaną ludność polskiej. Z racji blisko położonej stacji kolejowej w obozie formowano transporty Polaków wywożonych do obozów koncentracyjnych.

W 1940 r. obóz w Młyniewie został ponownie przekształcony w obóz jeniecki - Stalag Südhof. Trzymano w nim najpierw brytyjskich, francuskich i jugosłowiańskich, a od 1941 r. radzieckich jeńców wojennych¹⁸.

Zakończenie

Gdy w 1996 r. Towarzystwo Przyjaciół Nowego Tomysła wystąpiło z inicjatywą uzyskania uprawnień osób represjonowanych, tym którzy jako dzieci w wieku do lat czternastu więzieni byli w obozie przesiedleńczym Südhof w Młyniewie pod Grodziskiem Wielkopolskim - pomimo licznych apeli - zgłosiło się jedynie 183 osób¹⁹. Okupacja niemiecka, pobyt w nieludzkich warunkach w obozie, transport do Generalnego Gubernatorstwa w nieogrzanych wagonach przy kilkunastostopniowym mrozie, ciężkie warunki podczas wojennej tułaczki, w niewątpliwy sposób przyczyniły się do zdziesiątkowania roczników 1925 – 1939.

Wywożenie ludności cywilnej z okupowanego terytorium lub w inne miejsce na jego terenie, wyrokiem Trybunału Norymberskiego zostało uznane za zbrodnię wojenną.

¹⁵ W. Jastrzębski, Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy w latach 1939-1945. Poznań 1968, s. 63.

¹⁶ Sz. Datner, J. Gumkowski, K. Leszczyński, Wysiedlenie ludności z ziem zachodnich Polski wcielonych do Rzeszy. Warszawa 1960, s. 139. Cyt.: Dokument 88; Archiwum Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Sprawa Arthura Greisera, sygn. 581/z/V, inw. 609, k. 170.

¹⁷ Liczba ludności powiatu sięgała wówczas 86.800 osób. Na ubytek ludności znacząco wpłynął wywóz Polaków na przymusowe roboty do Niemiec, a także wpisanie 2.288 osób na niemiecką listę narodową. Zob. APP, Sicherheitsdienst, sygn. 60.

¹⁸ APP, Landratsamt Grätz, sygn. 35, k. 74: Gendermerie Kreis Grätz, Tgb. Nr 1407/41. Sprawozdanie sytuacyjne z 2 XI 1941.

¹⁹ Zenon Cz. Wartel, Dzieci do lat czternastu wysiedlone z b. powiatu nowotomyskiego do Generalnej Guberni przez obóz w Młyniewie (Südhof). Maszynopis. 1996. W zbiorach Związku Solidarności Polskich Kombatantów Koło Opalenica.

Zbrodnicza działalność objęła także wynaradawianie dzieci uznanych za rasowo wartościowe, z ok. 200 tys. dzieci odebranych rodzicom, po zakończeniu wojny udało się odzyskać zaledwie 30 tys.

W dniu 20 IX 2001 r. premier RP wydał rozporządzenie, uznające obóz w Młyniewie za miejsce, w którym pobyt dzieci do lat 14 miał charakter eksterminacyjny²⁰.

* * *

Winę za nieludzki sposób przeprowadzonych przymusowych wysiedleń z terenów włączonych do Rzeszy ponoszą Niemcy. Tak samo Niemcy winni są największych zbrodni: ludobójstwa, pacyfikacji, zagłady, trzymania i maltretowania milionów osób w obozach i więzieniach, eutanazji, głodzenia jeńców, wywozu milionów robotników przymusowych do III Rzeszy.

Ogół społeczeństwa niemieckiego w zasadzie uznał swoją winę za Holocaust. Jednak tzw. Związek Wypędzonych z Eriką Steinbach i miliony jej rodaków nie chcą czegokolwiek wiedzieć o niemieckich zbrodniach dokonanych na narodach nieżydowskich. Wszystkimi dostępnymi środkami głoszą, że po ofiarach żydowskich największymi ofiarami wojny są "wypędzeni" Niemcy. Ofiarę próbują zatem zrównać ze sprawcą zbrodni.

WACŁAW CZUCHWICKI: WYDALENIE ŻYDÓW Z NIEMIEC W 1938 R. W OKOLICACH PRZYGRANICZNEGO ZBĄSZYNIA

28 października 1938 r. w wielu niemieckich i austriackich miastach Żydzi zostali obudzeni przez policjantów we wczesnych godzinach rannych. W ciągu godziny mieli się spakować, a cenne rzeczy jak np. zastawy stołowe nakazano im zostawić w mieszkaniach. Mieszkania te policja pozamykała, a ich mieszkańców doprowadzono do urzędów policyjnych, skąd autobusami odwożono ich na dworzec kolejowy lub bezpośrednio do granicy państwowej. Podczas jazdy policjanci mówili Żydom, że Polska życzyła sobie ich powrotu do kraju i dlatego są wydalen¹.

Pierwszego przerzutu dokonali Niemcy 28 października 1938 r. o godz. 20.30, wydalając przez granicę przy szosie Zbąszyń – Rogatka – 654 osoby. Grupa ta została zatrzymana już po stronie polskiej w odległości ok. 1 km od granicy.

Natychmiast zarządzony został alarm Komisariatu Straży Granicznej w Zbąszyniu. Zatrzymanych cofnięto do linii granicznej i otoczono kordonem policjantów i strażników granicznych.

O godz. 21.00 zawiadomiono policję, że druga grupa około 300 osób przekroczyła granicę obok toru kolejowego i maszeruje w kierunku stacji kolejowej w Zbąszyniu. Na miejsce wysłano 3 policjantów, którzy razem ze strażnikami granicznymi zatrzymali wydalonych z Niemiec.

Później w odstępach od 30 minut do 1 godziny napływali szosą Chlastawa – Nądnia i torem kolejowym Zbąszyń – Neu Bentschen kolejne grupy wydalonych w sumie ok. 700 osób.

Tegoż dnia polscy strażnicy graniczni stwierdzili, że cała granica na odcinku zbąszyńskim obsadzona została znacznie liczniejszymi niż zwykle oddziałami niemieckimi. Ich dowódcy dla zaakcentowania siły krzykliwie wydawali rozkazy. Oddziały tupotem nóg i chrzęstem broni miały spowodować zaniechanie wszelkiej akcji zmierzającej do wysiedlenia z powrotem wydalonych.

O 22.13 dotarło do Zbąszynia pociągiem kolejnych 900 Żydów. Natomiast w dniu następnym – 29 października również pociągiem następujące grupy osób: godz. 2.56 – 1050 osób, 9.09. – 800 osób, 10.35 – 500 osób i 17.39 – 550 osób. Tegoż dnia były również wydalenia grupowe szosą Zbąszyń –

²⁰ Dziennik Ustaw Nr 106, poz. 1154 z 2001 r.: Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 września 2001r. w sprawie określenia miejsc odosobnienia, w których były osadzone osoby narodowości polskiej lub obywateli polscy innych narodowości. W Rozporządzeniu nastąpiły zmiany w punkcie IV: „§ 6. Innymi miejscami odosobnienia określonymi w art. 4 ust. 1 pkt 1 lit. c) ustawy, w których pobyt dzieci do lat 14 miał charakter eksterminacyjny, są obozy: 1) Gniezno, 2) Jabłonowo, 3) Konstantynów Łódzki, 4) Łódź (ul. Hutora 32), 5) Łódź (ul. Kopernika 53/55), 6) Łódź (ul. Łąkowa 4), 7) Łódź (ul. Żeligowskiego 41/43), 8) Młyniewo, 9) Poznań-Główna, 10) Tczew, 11) Zamość, 12) Zwierzyniec.

Rogatka (wzdłuż biegnącego tu toru kolejowego) i Chlastawa – Nądnia. Największa wydalona grupa w okolicy przejścia Zbąszyń – Rogatka liczyła 700 osób. Osoby te jeszcze po stronie niemieckiej usiadły przy granicy i odmówiły udania się na teren Polski. Niemcy obok policji i straży granicznej sprowadzili kompanię wojska, która z bagnietami nasadzonymi na karabiny ruszyła do atakowania siedzących, bijąc ich, kopiąc i traktując bagnietami i kolbami zmusili do przejścia na teren Polski.

W ciągu 28 i 29 października do godz. 17.39 wydano do Polski na odcinku zbąszyńskim 6074 osoby. Niemcy wydali również Żydów na odcinku trzecielskim. Potem już nie odnotowuje się zbiorowych wydaleń.

Wydaleniem kolejną zatrzymywani byli w wagonach do dalszych decyzji władz. Natomiast wydaleniem drogami od 8.00 kierowani byli do byłych koszar wojskowych. Jednocześnie w ciągu nocy zorganizowano rejestrację wydalonych i kontrolę dokumentów. Osoby nie posiadające dokumentów lub z przekroczonym terminem ich ważności oraz posiadacze paszportów wiedeńskich wydanych przed 12.03.1938 r. (przyłączenie Austrii do Niemiec) byli zatrzymywani i wydani do Niemiec pociągami. I tak 30 października o 3.25 wydano 24 osoby bez paszportów, 75 osób z paszportami wiedeńskimi oraz 6 osób już wcześniej z Polski wydanych. Kolejnych 23 obywateli niemieckich narodowości żydowskiej z województwa łódzkiego wydano pociągiem o godz. 7.00. Grupa ta o 9.09 została cofnięta przez władze niemieckie. To samo stało się przy powtórnej próbie odesłania ich do Niemiec.

Po przeprowadzeniu kontroli i rejestracji wyjechało do krewnych lub rodzin w Polsce 2336 osób. Jednak 31 października o godz. 15.30 drogi wyjazdowe ze Zbąszynia jak i sam dworzec zostały obstawione posterunkami, a każda wyjeżdżająca osoba kontrolowana².

29 i 30 października uchodźców umieszczono tymczasowo w koszarach i budynkach dworca kolejowego. Nie były one wystarczające, a budynek dworcowy musiał być opróżniony. W tej sytuacji komendant Komisariatu Straży Granicznej Olesiak porozumiał się z powstałym Żydowskim Komitetem Pomocy Wyszklonim i przydzielił Komitetowi następujące kwatery: były koszary – 150 osób, młyn Grzybowski (bez maszyn) - 1500 osób, budynek byłej szkoły na pl. Wolności – 400 osób, miejska sala ćwiczeń – 120 osób, boźnica – 100 osób, strzelnica – 250 osób.

Ponadto 700 osób znalazło pomieszczenia w domach prywatnych. Słomy na posłania dostarczyli okoliczni właściciele majątków, a Komitet złożył też zapotrzebowanie na kilka tysięcy kocy. Żydzi zamieszkali w Zbąszyniu w domach przy ulicach: Piłsudskiego, Ciemnej, pl. Rejtana, Garczyńskich (w Ochronce i na ulicy), pl. Wolności, Ciemnej, Senatorskiej, Piernackiego, 17 – Stycznia, pl. Rybaki, Chłodnej, na Rynku, Zygmunta, inż. Wigury, Polnej, Łąkowej i Łazienki.

Akcja pomocy prowadzona przez żydowski Komitet polegała na wydawaniu chleba z masłem. Na tereny koszar dostarczono 2 kotły o pojemności 20 litrów każdy, w których gotowano kawę lub herbatę.

31 października po południu Komitet dostarczył kuchnię polową, a PCK dwie kuchnie polowe, 5 tysięcy porcji kawy i 2 worki cukru. Wyszklonych Żydów poratował też właściciel Perzyn Bernard Skórzewski dostarczając im 350 litrów zupy.

Osoby znajdujące się w pociągach przez pierwsze dwa dni korzystały z bufetu dworcowego. Oraz pomocy pracowników kolejowych.

Warto tu nadmienić, iż zaraz po przybyciu do Zbąszynia pierwszych wydalonych, wezwano piekarzy i wędliniarzy do dostarczenia pożywienia na teren koszar. Również okoliczni kupcy oraz okoliczna ludność pośpieszyli z dostarczeniem wyżywienia i napojów bezpłatnie lub za odpłatnością symboliczną. Na podobnych zasadach korzystało w tych dniach z wyżywienia około 700 osób.

Komitet żydowski z personelem pomocniczym liczył 72 osoby, a jego skład osobowy był płynny. Zorganizował on stałe wyżywienie: na śniadanie i kolację był podawany chleb bez ograniczeń, masło, kiełbasa, jajka, mleko, kawa lub herbata; na obiad podawano zupę z kaszką lub zupę mączną na mleku i kartofle, rzadziej mięso ze względu na brak mięsa koszerne.

Posiłki przygotowywane były przez 10 kuchni polowych i 2 stałe. Stołujących się prywatnie zaopatrywali w gotówkę, niezbędną do zakupów, krewni lub znajomi mieszkający w Polsce.

Ten sposób organizacji wyżywienia nie wszystkim odpowiadał, a inż. Asz z Łodzi, działający w Komitecie powiedział „*Apropozycją winien zająć się Rząd, ponieważ wydaleniem trzymani są jak w obozie koncentracyjnym*”.

7 listopada do dyspozycji Komitetu nadesłano 1300 kocy i 800 sienników. Wydawano je nie tylko do dużych pomieszczeń zbiorowych, ale nawet do mieszkań prywatnych.

Przy każdym większym ośrodku pobytu znajdowała się sekcja sanitarna składająca się z lekarza i siostry. Czynne były też dwa ambulatoria, a nawet szpital na 50 łóżek.

Wydaleni mogli się swobodnie poruszać w obrębie miasta. Mieszkańcy baraków do godz. 22.00 powinni znajdować się w swoich pomieszczeniach.

Handlowcy nie mogli podwyższać cen, a Komitet miał zalecenie władz, aby zgłaszać o każdym przypadku pobierania cen wyższych.

Dzieci rodziców mieszkających w pomieszczeniach zbiorowych, zostały umieszczone w sali gimnastycznej, gdzie miały do dyspozycji piętrowe łóżka z siennikami i kocami. Do ich dyspozycji był też miejscowy stadion sportowy, gdzie codziennie chętnie ćwiczyły.

Inspekcja starostwa 21 i 22 listopada: *„Niehigieniczne utrzymywanie ustępów na terenie koszar oraz brak spluwaczek w pomieszczeniach zbiorowych. Wysiedleni prawie cały dzień spędzali na mieście, docierając na nocleg dopiero późno wieczorem. Aresztem objęto 14 osób, które chciały bez zezwolenia opuścić miasto. Areszt zarządził Sąd Grodzki w Zbąszyniu, po 14 dniach będą zwolnieni. Ucieczka ta jest tym łatwiejsza, że siły policyjne znajdujące się w Zbąszyniu nie mogą dokładnie obstawić miasta. Poza tym świadomość, iż zatrzymywanie osób wysiedlonych na granicy miasta nie jest oparte na przepisach prawnych, dociera do wszystkich zainteresowanych, co powoduje coraz częstsze usiłowania przekroczenia terenu miasta”*³.

Aby działania z żydowskimi uchodźcami na terenie Zbąszynia miały wymiar prawny starosta nowotomyski Ignacy Skoczeń złożył wniosek do wojewody poznańskiego, aby Zbąszyń został włączony do strefy nadgranicznej argumentując: *„Włączenie Zbąszynia do strefy nadgranicznej motywuję tym, że wszelki ruch graniczny..... odbywa się w Zbąszyniu, nieobjętym strefą nadgraniczną. Fakt ten paraliżuje w znacznym stopniu możliwości ochrony granicy, zezwala na przebywanie całego szeregu elementów bez dowodów osobistych i uniemożliwia organom bezpieczeństwa należytego pełnienia obowiązków. Jaskrawym przykładem tych braków jest obecnie pobyt wydalonych Żydów z Niemiec, do których przybywają setkami samochody z rodziną, członkowie najrozmaitszych organizacji żydowskich o zabarwieniu komunistycznym.... Ustawiczne wykrywanie w Zbąszyniu śladów akcji wywiadu państwa ościennego świadczy najdobitniej o tym, że włączenie Zbąszynia do strefy nadgranicznej i ograniczenie pobytu chociażby na tym odcinku jest dla dobra służby nieodzowne”*⁴.

Ciekawe zawody prezentowali wygnani Żydzi. Było tu 1231 kupców, 231 krawców, 160 handlarzy, 18 nauczycieli, 3 rabinów, 191 kupcowych, 62 krawcowe, 5 nauczycielek. Łącznie 43 zawody⁵.

Od listopada nie było już zwolnień z obozu na skalę z końca października, kiedy wyjechało ze Zbąszynia 2336 osób. 24 listopada zwolniono jedynie 64 starców powyżej 65 lat i 23 dziewczęta w wieku od 12 do 20 lat. W tym samym miesiącu na wniosek Komitetu obóz opuściło również 58 dzieci, a 15 osób wyjechało za granicę do Stanów Zjednoczonych, Paragwaju, Szwecji i Palestyny.

Wielu krewnych i znajomych chcieli przyjąć Żydzi mieszkający w kraju i za granicą. Leon Geminder, przemysłowiec z Jasła, argumentował w sprawie Simona Branda i jego żony Sabiny: *„Uchodźcy ci prowadzili sklep w Rzeszy niemieckiej, który podczas zaburzeń antyżydowskich został zupełnie zniszczony, podobnie jak i dobytek domowy i w ten sposób są zupełnie bezmajątkowi. Brandowie mają wyjechać do Ameryki”*.

Swego brata Szymona chciał przyjąć do swego domu we Lwowie legionista Jakub Loewin⁶.

Mojżesz Tarbman zamieszkały w Kołomyi pisał w listopadzie do Starostwa: *„W obozie w Zbąszyniu znajdują się 2 wysiedleńcy z Niemiec, a mianowicie jeden nazwiskiem Izrael Karliner, a drugi Salomon Teich. Pierwszy jest synem mojej siostry znajdującej się dotychczas w Kolonii, a drugi mężem mojej siostry. Pierwszy jest z zawodu rabinem i ma już dokumenty do wyjazdu w charakterze rabina do Ameryki. Drugi również robi starania na wyjazd do Ameryki...”*. Podpisany jako szwagier i wuj wyżej nazwanych wysiedleńców oświadcza, że zapewni im podczas pobytu w Polsce pełne utrzymanie aż do czasu wyjazdu do Ameryki i prosi wobec tego o wypuszczenie ich z obozu i zezwolenie na wyjazd do Kołomyi.

Trudne warunki obozowe szczególnie ciężko znosili ludzie starsi. Ida Altstädter, lat 63, skierowała prośbę o zwolnienie do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych pisząc: *„Mieszkamy w Młynie, gdzie palić nie można. Cierpimy głód, chłód i nędzę, taki stan rzeczy trwa już czwarty tydzień”*. Natomiast Izydor Feiner prośbę o zwolnienie syna Pinkusa skierował do premiera Felicjana Sławoja –

Składkowskiego. O zwolnienie Żydów ze Zbąszynia prośby do władz polskich kierowało też Żydowskie Centralne Towarzystwo Emigracyjne „Jeas” w Polsce z siedzibą w Warszawie.

Odpowiedzi władz nie zawsze zawierały zgodę na wyjazd ze Zbąszynia. Wspomniana wyżej Ida Altstädter takową otrzymała ⁷. Natomiast mieszkająca w Hamburgu Pepi Plessner otrzymała ze Starostwa list następującej treści: „Na podanie Pani z dnia 17 listopada o zwolnienie męża Aleandela z Zbąszynia do Stanisławowa zawiadamiam, że zgodnie z zarządzeniem MSW, wszystkie osoby wydalone z Niemiec do Polski, mają pozostać w dotychczasowych miejscach pobytu do czasu dalszych rozwiązań”.

Zróżnicowana była ocena wydarzeń zbąszyńskich. W piśmie do starosty decyzję Niemców trafnie oceniła Róża Zalcman, zamieszkała w Bydgoszczy, pisząc min: „*W barakach w Zbąszyniu wśród Żydów obywateli polskich, brutalnie i nieprawnie wysiedlonych z Niemiec, znajduje się rodzony mój brat Aron Karabanow z 17 – letnim synem Eljaszem*” ⁸.

Ciekawe, że Żydzi pochodzenia inteligenckiego nie potępiali władz niemieckich, a wypadki tłumaczyli sobie koniecznością życiową reżimu hitlerowskiego. Twierdzili też, że choć posiadają obywatelstwo polskie, nie są z Polską niczym związani, a ciężą do Niemiec.

Systematyczną likwidację obozu dla wysiedlonych Żydów przedstawia poniższe zestawienie opracowane na podstawie danych archiwalnych ¹⁰.

Data	Przebywa w Zbąszyniu	Wyjechało w głąb kraju	Wyemigrowało	Wyjechało do Niemiec z prawem powrotu
16.02.1939	4439	4650	188	0
20.02.1939	4432	4638	196	1
10.03.1939	4316	4640	255	66
31.03.1939	4020	4658	339	260
10.04.1939	3896	4659	361	361
30.04.1939	3519	4830	446	482
10.05.1939	3406	4846	478	547
31.05.1939	2963	4948	550	816
10.06.1939	2800	5007	589	881
10.07.1939	1421	5571	771	1514
20.08.1939	186	6244	898	1949

Ostatecznie obóz żydowski w Zbąszyniu zlikwidowano 26 sierpnia 1939 roku ¹¹.

Przypisy:

1. APP, Starostwo Powiatowe Nowotomyskie, Sprawy Żydów wydanych z Niemiec 1938, sygn. 938.
2. APP, Sprawy Żydów wydanych z Niemiec, sygn. 937.
3. APP, Starostwo.... op.cit.
4. APP, Obóz dla wysiedlonych Żydów, sygn. 1709.
5. APP, Starostwo.... op.cit.
6. j.w.
7. APP Starostwo... op.cit., APP, Obóz.... op.cit.
8. APP, Obóz.... op.cit.
9. APP, Starostwo.... op.cit.
10. j.w.
11. APP, Sprawy... op.cit.

Nettie Stub, przyjaciółka Greta Schiffman, na pryczy we młynie braci Grzybowskiich w Z
Uratowała się dzięki wyjazdowi do Szwecji na krótko przed wybuchem wojny

[Zdjęcie z opr. :J.Tomaszewski, Preludium Zagłady...op.cit.]

WNIOSEK NA DOFINANSOWANIE DZIAŁAŃ EDUKACYJNYCH ZWIĄZANYCH Z HOLOKAUSTEM

Informacje dotyczące rodzaju projektów finansowanych przez Task Force

Międzynarodowa Grupa Robocza (Task Force) do Współpracy Międzynarodowej w Dziedzinie Edukacji, Pamięci oraz Badań nad Holokaustem

Niniejszy dokument dotyczy rodzajów wniosków, które mogą zostać przyjęte i sfinansowane przez Międzynarodową Grupę Roboczą (Task Force) do Współpracy Międzynarodowej w Dziedzinie Edukacji, Pamięci oraz Badań nad Holokaustem.

Wskazówki zawarte w tym opracowaniu mają charakter informacyjny i nie wpływają na przyznanie grantu dla składanego przez zainteresowanych wniosku o dofinansowanie. Jednakże wszystkie wnioski składane przez aplikantów muszą być zgodne z misją Task Force.

Szczegółowych informacji dotyczących wniosków udziela:

pan Karel Fracapane

Sekretarz Przewodniczącego Międzynarodowej Grupy Roboczej (Task Force) do Współpracy Międzynarodowej w Dziedzinie Edukacji, Pamięci oraz Badań nad Holokaustem

Ministero dell'Istruzione, dell'Universita e della Ricera

Snatza 163

Viale Trastevere 76/A

00153 Roma, Italy (Rzym Włochy)

Tel: +39 06 58 49 36 42

Fax: + 39 0658 49 28 63

E-mail: fracapane.itfshoah@istruzione.it

Task Force finansuje projekty nadsyłane przez instytucje państwowe oraz samorządowe lub organizacje pozarządowe z siedzibą w państwach, gdzie edukacja o Holokauście i badania nad Holokaustem borykają się z problemami finansowe.

Edukacja o Holokauście:

- seminaria dla nauczycieli
- seminaria dla studentów
- seminaria dla dziennikarzy
- publikacja lub tłumaczenia broszur, tekstów lub wydawnictw edukacyjnych
- tworzenie i administracja edukacyjnych stron internetowych
- tworzenie edukacyjnych wystaw historycznych
- projekty adresowane dla uczniów/ studentów z zakresu eseju, filmu lub teatru
- projekty artystyczne o charakterze edukacyjnym (np. transport wystaw historycznych, itp.)

Upamiętnianie miejsc i ofiar:

- tworzenie zbiorów o charakterze informacyjnym lub upamiętniającym ofiary klub miejsca (np. katalogi, bazy danych);
- tworzenie stron internetowych informujących o istniejących i dostępnych źródłach informacji (stron internetowych, sieci, zasobów materiałów źródłowych)
- tworzenie uporządkowanych i sprawdzonych informacji nt. historii ludzi, rodzin, społeczności i miejsc
- zachowanie miejsc pamięci (dofinansowanie tylko w pilnych przypadkach)
- promowanie dobrych praktyk związanych z upamiętnianiem miejsc.

Badania nad Holokaustem:

- publikacja wydawnictw naukowych
- tłumaczenie publikacji naukowych
- organizowanie kursów/ programów na poziomie akademickim
- tworzenie filmów dokumentalnych

- porządkowanie i udostępnianie istniejących zasobów archiwalnych

Pomimo tego, że do Task Force spływa ogromna ilość wartościowych i dobrze przygotowanych wniosków nie finansuje się:

- wniosków nadsyłanych przez instytucje państwowe oraz samorządowe lub organizacje pozarządowe z siedzibą w państwach, gdzie edukacja o Holokauście i badania nad Holokaustem nie borykają się z problemami finansowymi
- organizacji ceremonii związanych z upamiętnianiem wydarzeń lub miejsc
- konferencji o charakterze nie naukowym
- projektów artystycznych, które nie mają charakteru edukacyjnego
- budowy pomników lub tworzenia planów zagospodarowania miejsc

Serdecznie prosimy o kontakt z Sekretarzem pod adresem i telefonem podanym powyżej w przypadku wątpliwości czy przygotowywany projekt może liczyć na dofinansowanie przez Task Force.

Międzynarodowa Grupa Robocza (Task Force) do Współpracy Międzynarodowej w Dziedzinie Edukacji, Pamięci oraz Badań nad Holokaustem

Fundusz Task Force: schemat konstruowania wniosku o dotację

Aplikant: Nazwa instytucji opracowującej wniosek, dokładny adres, telefon, e-mail, strona internetowa oraz dane osoby kontaktowej.

Streszczenie projektu: Krótki opis programu (jeden akapit) wyjaśniający jego założenia i cele, które mają być osiągnięte, a także wysokość środków koniecznych do jego realizacji.

Uzasadnienie projektu: Uzasadnienie nie powinno przekroczyć trzech akapitów, w których powinno znaleźć się: opisana podstawa i przyczyna lub problem (zdiagnozowany problem lub konieczność podjęcia pewnych działań), który zainspirował aplikanta do składania projektu, grupa docelowa, do której adresowany jest program.

Opis projektu: Opis projektu nie powinien przekroczyć trzech akapitów, w których powinny znaleźć się cele i efekty projektu, wymienione instytucje wspierające/ współdziałające, zakres pomocy koniecznej do realizacji projektu oraz potencjalne zagrożenia projektu.

Rezultaty projektu: W dwu akapitach opisać należy mierzalne efekty projektu (np. przeszkolenie określonej liczby osób, publikacja książki itp.) oraz ramy czasowe trwania projektu.

Ewaluacja projektu: jeden akapit należy poświęcić na opis metod monitoringu projektu oraz jego ewaluacji.

Budżet projektu: Projekt powinien zawierać szczegółowy budżet wraz z określonymi pozycjami oraz ramami czasowymi jego realizacji. każda pozycja budżetowa powinna zostać opisana w sposób jasny i szczegółowy oraz powinna zostać uzasadniona. Pozycje podlegające finansowaniu przez Task Force powinny być wskazane osobno, podobnie, jak pozostałe źródła finansowania projektu.

Nagłośnienie projektu: Krótki opis (jeden akapit) dotyczący sposobów upublicznienia realizowanego projektu i akcji informacyjnej dla mediów.

Podpis osoby/ osób uprawnionych

Data i miejscowość

PRZYDATNE ADRESY WWW / na podstawie opracowania Martyny Majewskiej CODN /

I. Instytucje państwowe:

www.kprm.gov.pl	Kancelaria Prezesa Rady Ministrów
www.msz.gov.pl	Ministerstwo Spraw Zagranicznych
www.menis.gov.pl	Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu
www.mk.gov.pl	Ministerstwo Kultury
www.mswia.gov.pl	Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji
www.ipn.gov.pl	Instytut Pamięci Narodowej
www.polemb.org/institute.htm	Ambasada Polski w Izraelu
www.israel.pl	Ambasada Izraela w Polsce

II. Organizacje pozarządowe:

a. Krajowe:

www.tnn.lublin.pl	Ośrodek Brama Grodzka Teatr NN Lublin
www.fodz.pl	Fundacja Ochrony dziedzictwa Żydowskiego Warszawa
www.otwartarzeczpolska.org.pl	Otwarta Rzeczpospolita
www.ceo.org.pl	Centrum Edukacji Obywatelskiej
www.jewish.org.pl	Centrum Edukacyjne Kultury Żydowskiej w Warszawie - Strony społeczności żydowskiej w Polsce
www.shalom.org.pl	Amerykańsko - Polsko - Izraelska Fundacja Shalom
www.ajcf.org	Center Centrum Żydowskie w Oświęcimiu/Auschwitz Jewish Center
www.future.ngo.pl	Dialog dla Przyszłości
www.3pytania.pl	Dlaczego Aschwitz? Dlaczego Kołyma Dlaczego Kosowo?
www.ghwk.de/poln/poln0.htm	Dom Konferencji w Wannsee. Miejsce Pamięci
www.netblok.pl/kuba/funa/szkola/prace/holocaust.html	Fauna - Serwis internetowy
www.forum-znak.org.pl	Forum - ZNAK
www.dialog.org.pl	Forum Dialogu Między Narodami
www.jewish.sites.warszawa.um.gov.pl	Historyczne żydowskie miejsca w Warszawie
http://www.geocities.com/abrasza/pl	Judaica w Polsce
www.kuratorium.gda.pl/konkursy_inne/shalom.2.htm	Konkurs: "Historia i kultura Żydów polskich"
www.midrasz.home.pl	Midrasz - miesięcznik żydowski
www.auschwitz.org.pl	Międzynarodowa Rada Oświęcimska
www.mdsm.pl	Międzynarodowy Dom Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu
www.cyf-kr.edu.pl/~uwpilarc/ptsz/index.htm	Polskie Towarzystwo Studiów Żydowskich
www.skwierzyna-ssrg.com.pl/index-przywrocic_pamiec.htm	Przywrócić pamięć
www.radiowiec.pl	Radiowiec.pl - Cykl audycji radiowych o dialogu polsko- żydowskim
www.wort.prv.pl	Słowo Żydowskie - dwutygodnik wydawany przez Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce
www.republika.pl/darmarch	Strona dedykowana pamięci kutnowskich Żydów

www.republika./annefrank0/main2.htm	Strona o Annie Frank
www.annefrank.prv.pl	Strona prywatna o Annie Frank
www.213.76.131.206/index.html	Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Izraelskiej w Kołobrzegu
www.sokrates-migrants.uj.edu.pl/index_ms.html	Europejski program nauczania dla dzieci pracowników migrujących
www.tolerancja.pl/austra04.php	Wielokulturowość - Australia w nowym milenium
www.olszowka.most.org.pl/karpaty.htm	Wielokulturowość w Karpatach
www.pdi.pl/~ZydziWLodzi	Wirtualna żydowska Łódź.
www.kft.umcs.lublin.pl/strona/zydzi_lublescy.html	Żydzi lubelscy
www.jews.w.interia.pl/index.html	Żydzi w Będzinie
www.free.ngo.pl/borussia	Stowarzyszenie Wspólnota Kulturowa „Borussia”
www.pogranicze.sejny.pl	Fundacja Pogranicze
www.jewish.org.pl/polskie/fundac/tskz-p.html	Towarzystwo Społeczno Kulturalne Żydów w Polsce
www.jewish.org.pl/polskie/fundac/pusz-p.html	Polska Unia Studentów Żydowskich
www.jewish.org.pl/polskie/fundac/zgwz.html	Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Polsce
www.fodz.pl	Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego
www.izrael.badacz.org/zydzi_w_polsce/org_kombatant.html	Stowarzyszenie Żydów Kombatantów
www.jewish.org.pl/polskie/fundac/sztern.html	Stowarzyszenie Szterndlech
www.beit-warszawa.org.pl	Towarzystwo Kultury Żydowskiej "Beit Warszawa”
www.snunit.Jewish.org.pl	Zespół Tańców Izraelskich
www.diapozytyw.pl	serwis informacyjny

b. Zagraniczne:

www.fcit.coedu.usf.edu/holocaust/default.htm	A Teacher's Guide to the Holocaust
www.virtual.co.il/orgs/orgs/amcha	AMCHA. Israeli Centers for Holocaust Survivors and the Second Generation
www.annefrank.com	Anne Frank Center USA website
www.geocities.com/afdiary/index.html	Anne Frank Diary Reference
www.annefrank.nl	Anne Frank House
www.friends-partners.org/partners/beyond-the-pale/	Historia Żydów rosyjskich
www.unr.edu/chgps/blank.htm	Center for Holocaust, Genocide & Peace Studies
www.members.aol.com/dhs11/remember.html	David's Holocaust Awareness Project
www.gfh.org.il/english	Ghetto Fighters' House. Museum of the Holocaust and Resistance
www.hagalil.com/shoah	HaShOAH. Der Massenmord an den Juden Europas
www.cs.brandeis.edu/~philip/holo.html	Holocaust Archive Project
www.holocaustcentre.com	Holocaust Memorial Center
www.holocaustedu.com	Holocaust Memorial Resource and Education Center of Central Florida, INC
www.holocaust-trc.org/home.htm	Holocaust Teacher Resource Center

www.ddickerson.igc.org/holocaust.html	Holocaust/Shoah
www.iearn.org/hgp	IEARN. Holocaust/Genocide Project
www.holocaust-education.de	Learning from History
www.yad-vashem.org.il	Instytut Pamięci Yad Vashem w
Jerozolimie	
www.janusz-korczak.de	Janusz Korczak
www.jfr.org	Jewish Foundation fo the Righteous, New
York	
www.remeber.org	Remember
www.shoahproject.org	Shoah Project
www.wiesenthal.com	Simon Wiesenthal Center
www.wfh.org	Survivors of the Shoah. Visual History
Foundation	
www.yorku.ca/tfff	Learning from the Past.Teaching for the
Future	
www.amfriendsgfh.org	The American Friends of the Ghetto
Fighters' House	
www.annefrank.ch/e/	The ANNE FRANK - fonds
www.auschwitz.dk	The Children. The Star of David
www.remember.org	The Cybrary of the Holocaust
www.veritas.nizkor.org	The Holocaust Education Center
www.holocaust-history.org	The Holocaust History Project
www.nizkor.org	The Nizkor Project
www.taskforce.ushmm.org	The Task Force for International
Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research	
www.ushmm.org	United States Holocaust Memorial
Museum w Waszyngtonie	
www.jewish.org.pl/polskie/fundac/ajdc.html	American Jewish Joint Distribution
Comettee	
www.lauder.pl	Fundacja Ronalda S.
Laudera	

III. Ośrodki akademickie:

www.tolerance.research.uj.edu.pl	Uniwersytet Jagielloński, Katedra Europeistyki, Kraków
www.wsp.krakow.pl	Akademia Pedagogiczna Kraków
www.reporter.id.edu.pl	Uniwersytet Warszawski Laboratorium Reportażu
www.sztetlproject.republika.pl	Sekcja Dziedzictwa Kulturowego Żydów Polskich
Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Białostockiego	
www.centrum-anielewicza.uw.edu.pl	Centrum Badania i Nauczania Dziejów i Kultury
Żydów w Polsce	
www.fh.ug.gda.pl/struktura_wydzialu/instytut_historii/historia.html	Uniwersytet
Gdański, Wydział Historii	
www.kul.lublin.pl	Katolicki Uniwersytet Lubelski, Instytut Historii i
Kultury Żydów	
www.filolog.uni.lodz.pl	Uniwersytet Łódzki, Instytut Studiów
Żydowskich	
www.uni.wroc.pl/STRONAPOL.HTM	Uniwersytet Wrocławski, Pracownia Języków i
Kultury Żydów w Polsce	
www.holocaustresearch.pl	Polska Akademia Nauk, Centrum Badań nad
Zagładą Żydów	

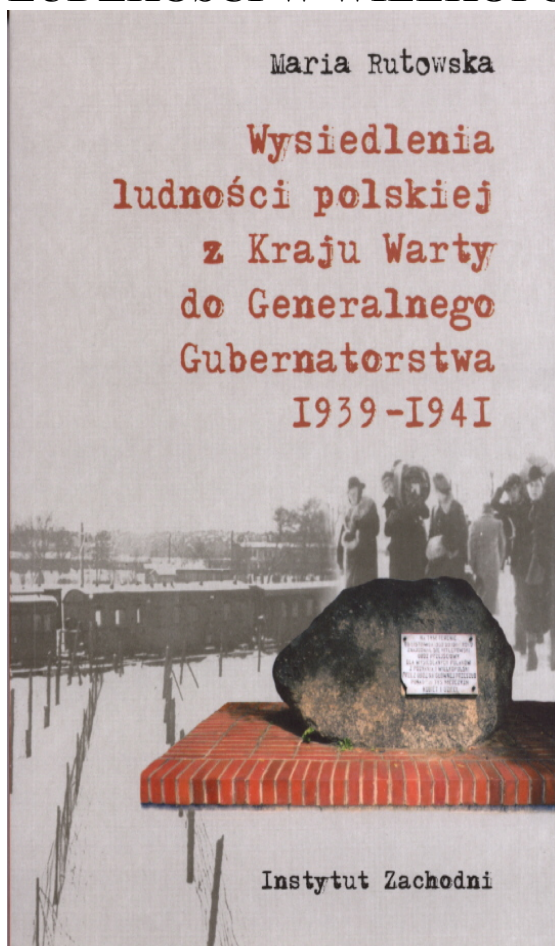
www.jewishinstitute.org.pl
<http://hatikvah.uni.opole.pl>
Studentów Uniwersytetu Opolskiego

Żydowski Instytut Historyczny
Hatikvah - Magazyn Kultury Żydowskiej

IV. Muzea państwowe:

www.auschwitz.org.pl Państwowe Muzeum Auschwitz Birkenau w Oświęcimiu
www.kki.net.pl/~museum/ Państwowe Muzeum Stutthoff w Sztutowie
www.gross-rosen.pl Państwowe Muzeum w Rogoźnicy
www.muzeumsiedlce.w.interia.pl/pliki/oddzialy.htm Muzeum Walki i Męczeństwa w
Treblince
www.muzeumplw.webpark.pl/sobibol.html Muzeum Byłego Hitlerowskiego
Obozu Zagłady w Sobiborze
www.majdanek.pl Państwowe Muzeum na Majdanku
www.zabikowo.home.pl Muzeum Martyrologiczne w Żabikowie
www.jewishmuseum.org.pl Muzeum Historii Żydów Polskich
www.muzeum.leszno.pl Muzeum Judaików w Lesznie

PUBLIKACJE PRELEGENTÓW PRZEDSTAWIAJĄCE DZIAŁANIA OKUPANTA HITLEROWSKIEGO PRZECIW LUDZKOŚCI W WIELKOPOLSCE, M.IN. :

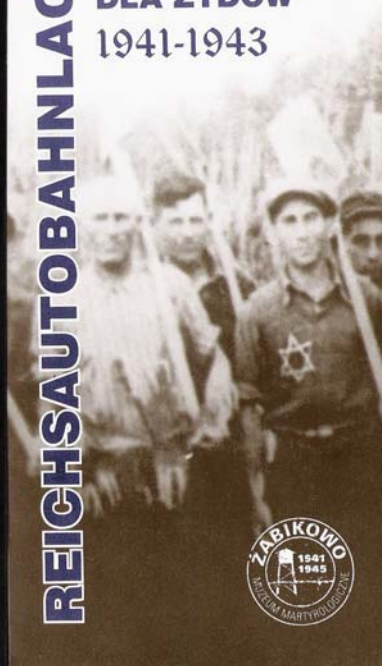

WIEZIENIE POLICJI BEZPIECZEŃSTWA
I WYCHOWAWCZY OBÓZ PRACY
W ŻABIKOWIE

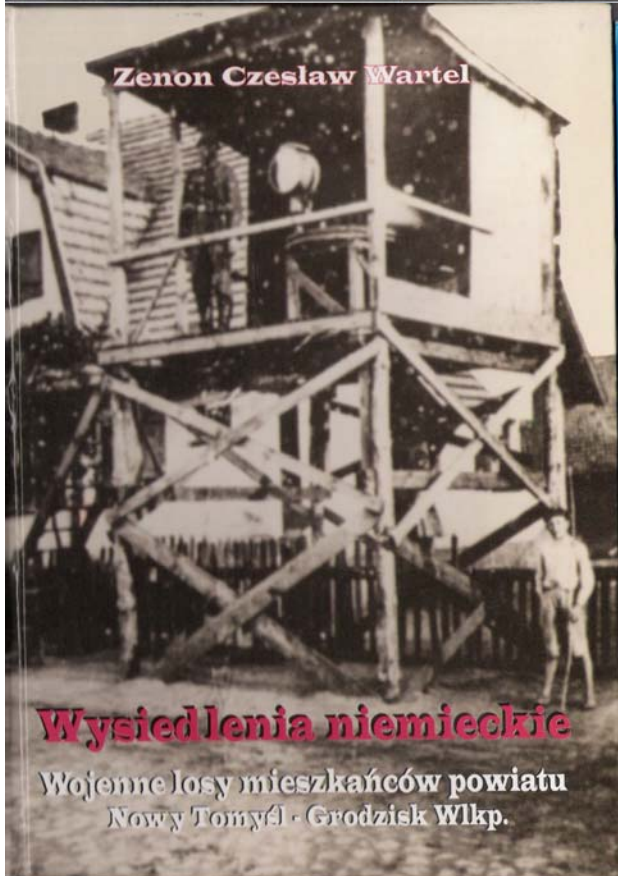
REICHAUTOBAHNLAGER
OBOZY PRACY
PRZYMUSOWEJ
DLA ŻYDÓW
1941-1943

OBÓZ HITLEROWSKI
POSEN-GŁOWNO
1939/40

Zenon Czesław Wartel

Wysiedlenia niemieckie

Wojenne losy mieszkańców powiatu
Nowy Tomyśl - Grodzisk Wlkp.

Grodziskie
Zeszyty
Historyczne

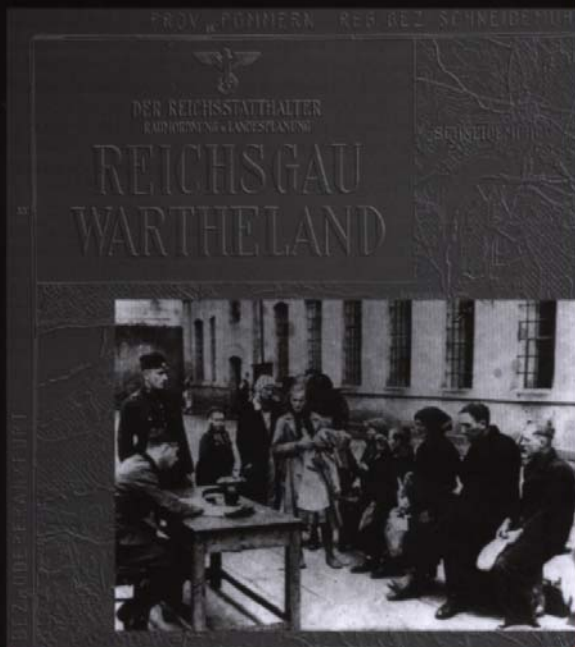
8

Zenon Wartel

Obóz hitlerowski
w Młyniewie
k. Grodziska
Wielkopolskiego

Niemiecki obóz przesiedleńczy
w Gnieźnie
w latach 1939-1940

ZBĄSZYŃ

ZARYS HISTORII DZIEJÓW MIASTA

ZESZYTY LUBUSKIE NR 21